

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ի. ՅԱՐԻ 1906

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վեցամսեայ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ Տ ՕԳԱՅԱՅՍ

Ո Ր Մ Ո Ր Մ Ն Ե Վ Ե Ն

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԹԱՐԻՔ ՅԱՎԷ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՈՍ. ԳԼ. Բ.
ՀԱՄԱՐ 7, 8. ԱՌ ՀԱՅՍ

լատին ձեռագիրներուն մէջ կ'երեւայ, եւ Տրիգենտան Ս. Ժողովոյ Հաւանութեամբն՝ լատին Vulgataի առանձնատպութիւններէն մին եղած է: Այս ձեւն է՝

7. Quoniam tres sunt, qui testimonium dant in coelo: Pater, Verbum, et Spiritus sanctus: et hi tres unum sunt.

8. Et tres sunt, qui testimonium dant in terra: Spiritus, et aqua, et sanguis et hi tres unum sunt.

Եւ որովհետեւ § 7 լատին հազդոն 50 է աւելի բնագիրներու մէջ կը պակեր, ի վաղուց հետէ գիտնականաց մէջ ինքրոյ նիւթ եղած էր, ծանօթ՝ Comma Joanneum անուամբ: Այս հետազոտութեանց այսօրւան արդիւնքն այն եղաւ՝ որ նախ լատին հազդոն բնագիրներու մէջ § 7 չգտնուեցաւ, եւ վերապէս վերջէն անգամ Prof. Dr. Karl Küstleի կաթողիկոսայ Բաշանայի ապացուցուց՝ որ այս § 7 ծագում առած է ստոյգ ի Սպանիա, եւ կրնայ հաստատուն համարուիլ, որ Բրիսկիլա (Briscillian, 380ին) հերետիկոսը մուծած է այս համարը, իւր միանձնական Աստուածութեան գաղափարին համեմատ, որ սակայն հետզհետէ վերածուեցաւ այսօրւան վիճակին՝ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայնեցուեցով: Küstleի այս տեսութիւնն ընդունելի կը համարին նաեւ կաթողիկոսայ աստուածաբանք:

Գիտնականաց հետազոտութեան համեմատ՝ արդէն այս § 7, Աստուածաշունչի արեւելեան հազդոն թարգմանութեանց մէջ չկայ: 1. Եռուկան եկեղեցւոյն բոլորովին անծանօթ է. վառն զի բացարձակ ստոյգ է, Եւսեական Հարք նոյն համարը բնաւ գործածած

1 Das Comma Joanneum, Freiburg i. B. Herder 1905. Հրատեսութեան վրայից արդիւնք:

2 Theologische Quartalschrift, Tübingen, 1906 L

չեն, եւ եւրոպացի գիտնող հետազոտած Աստուածաշունչի 197 հին ձեռագիրներէն եւ ոչ մէկն ունի, բաց ի չորսէն, որոնք սակայն ժե. դարէն ասորին են, եւ որոնց գիտամամր Vulsigata համաձայնեցողին ապացուցուած է: Նմանապէս 2. Առօրեայ եկեղեցին արդէն ի սկզբան կաթողիկոս թղթերէն եւ ոչ մէկն ունէր, եւ մինչեւ ցամաք 310 Արեւելեան Ասորւոց անձնօթ էին ասորք. հազիւ Դ. դարուն կէսն իրենց Աստուածաշունչին մէջ մտան: Եւ սակայն խնդրական § 7 ասորական ամէն բնագիրներուն մէջ չկայ, եւ ոչ իսկ իրենց Հայրերէն մէկը նոյնը ճանչցած է: Հաջիւ ժ.Ջ. դարէն ետեւ լատին բնագրէն ասորի քանի մը տպագիրներու մէջ անցած է: Նշնպէս 3. Եփեղ-ի-ս, 4. Խոյի, 5. Արեւի, 6. Վրշի (որ ըստ Prof. N. Marrի հայ բնագրին վրայէն թարգմանուած է) եւ ուրիշ բնագիրները խնդրական § 7 չունին, եւ նոյն եկեղեցեաց չարք անձնօթ է այն բոլորովն: Դ

Արգէն ասկէ ի յառաջագունէ կը հետեւէր, որ § 7 հայ բնագրին մէջ ալ չգտնուի. վասն զի հայերէն Աստուածաշունչն Ե. դարուն սկիզբները (մինչեւ 435) թարգմանուեցաւ ի սկզբան ասորի եւ յոյն բնագիրներէ, եւ այնուհետեւ 434ին Կ. Պոլսէն բերուած հնագոյն յոյն բնագիրներու վրայէն ուղղուեցաւ կամ փոփոխուեցաւ: Եւ իրզք հայ Աստուածաշունչի ձեռագիրներուն մէջ, որպի կարելի եղած է մեզի ստուգել, այս խնդրական § 7 չկայ: Մեզի ծանօթ են Վիննայի Միխ. թարեան չարք Վիննայի Մատենադարանին Նոր Կտակարանի ձեռագիրները. եւ ասոնց ինչպէս նաեւ տպագիր Աստուածաշունչներու վրայ կատարած մեր ուսումնասիրութիւնը նոյն Միտաբանութեան Վիննայի եւ Կ. Պոլսոյ Մատենադարաններու վրայ պարիսկուած է: Անոր համար շատ ցանկալի էր որ Ս. Ղազարու, Էջմիածնի, Երուսաղեմի, Չմմաու, չարք Աստուածաշունչ եւ ուրիշ երկրորդական Մատենադարաններու ձեռագիրներուն ներկայացուցած

բնագիրները հաղորդուէին թերթի խմբագրութեան ի հրատարակութիւն, եւ կամ ուրիշ թերթներու մէջ հրատարակուէին:

Արդ Վիննայի Մատենադարանին հնագոյններէն 1223(—1261) գրուած ճաշոցն (թ. 5), 1239ի ճաշոցն (թ. 53), 1279—80ի թուղթ կաթողիկոսայք (թ. 247), ժ.Գ. դարու թղ. Կաթող. (թ. 261), ժ.Գ. դարու ճաշոց (թ. 245), ժ.Գ. — ժ.Գ. դարու Աստուածաշունչ (թ. 71), 1864—1375էն յառաջ գրուած Աստուածաշունչ (թ. 55), ժ.Գ. — ժ.Գ. դարու ճաշոցն (թ. 241), ինչպէս նաեւ յետնագոյն ժամանակի ձեռագիր ճաշոցները (1506, 1661—72, 1720 եւն) չունին § 7: Զարակոյս չունին, որ նաեւ ուրիշ Մատենադարաններու (ինչպէս Վենետիկի Միխիթ. չարք, Աստուածաշունչ Կ. Պոլսի, Էջմիածնի եւ Չմմաուի կաթողիկոսարաններու, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղեմի Պատարագարաններու, Պարսիկի Ազգային Մատենադարանի, եւ ուրիշ երկրորդական Ժ. զովածոյքներու) հնագոյն ձեռագիրները պիտի չունենան § 7: Վենետիկոյ Միխիթ. չարք Մատենադարանի օրինակներուն վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն մ'ունինք. վասն զի նոյն Միտաբանութեան անդամ Լ. Յովհ. Վ. Ջոհանպէսն (ինչպէս ուրիշ կողմանէ ծանօթ է մեզի) 1789ին ի Վենետ. տպած Նոր Կտակարանին մէջ կ'ըսէ (էջ 726). «Ետնադին յովհաննու ի Գլ. Ե. հանդէպ՝ 7 եւ 8 տանց նշանակեցաք՝ եթէ այսպիսի այլազգ է ի ձեռագրիս. քանիք եւ յայսմ մասին առ հասարակ մանայն ձեռագիրք մեր առաւել քան զսասն օրինակք հինք եւ նորք զհետ երթեալ հին բնագրին յունաց՝ նաեւ թարգմանութեան ասորւոց եւ արաբացւոց, այսպիս համառօտեալ ունին զայն բնագրն: «Ջի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն: Արքա երեքին են որ վկայեն՝ հոգին եւ ջուրն եւ արիւնն, եւ երեքին մի են: Եթէ զմարդկան եւն: Նմանապէս նոյն Ջոհանպ գիտնականօրէն հրատարակած Աստուածաշունչին (Վենետ. 1805) մէջ (չար. Դ. էջ 353) նոյն բանը կը կրկնէ առաւել թուով ձեռագրաբ համար. «Ոսկան որպէս յայլ բազում տեղիս՝ նոյնպէս եւ աստ

1 Künstele, անգլ. Bludau, Der Beginn der Kontroversen über die Echtheit des Comma Johanneum im 16. Jahrh., „Katholik“ 1902, II, 167; Biblische Zeitschrift, 1903, I, 1904 II. „Katholik“ 1904, եւ այլն:

2 Prof. Dr. Aug. Bludau, Das Comma Johanneum in den orientalischen Uebersetzungen und Bibeldrucke, „Oriens christianus“, Roma, Tip. della S. C. Propaganda, 1903, III. p. 124—139.

3 Վիննայէն ասան տեղեկութիւններն կը պարտի՝ կրօնակից եղոր մը պատրաստականութեան:

4 Աստուածաշունչ գրեալք 1151 (ուր կը պարտի Յովհ. ճաշոցութիւն), 1253, 1277, 1288, 1292, 1295, 1303, 1308, 1317, 1331, 1369, 1371, 1373, 1374, 1390, 1401, 1422, 1465 եւն: 5. Կաթողիկոսայք, Մայր քուցակ ձեռագիր մասնից Սրբ. Վթառնի Էջմիածնի, Քիֆլիս 1883, էջ 10—18: Կանս Վատիկանեան Մատենադարանի Cod. Arm. X. Կաթողիկոսայ թուղթք, 1801ին ի Բերուսիս Խաւէա) գրուած:

տուեալ ի բառինականէն յստեւլ՝ եւ այլալեւաց զՏալական բնաբանս՝ ըստ այսմ օրինակի. որ վկայե ի իմէ Գրեգորոս եւ ճշմարտութիւնն: 7. *Ձի երեք եւ որ վկայեն յերկնիս Հայր, Գրանն եւ Հօգին սուրբ եւ երեքեան մի են: 8. *Եւ երեք են որ վկայեն յերկրի, Հօգի, Զուր եւ արիւն եւ երեքինն մի են: 9. *Եւ իմէ զմարգկան: Այլ իբր յուժեհասան գրեգոր օրինակաց մերոց ընդ հին եւ ընդ նոր, զոր տնիմը ի՝ ձեռնն, իմոց զերկուս եւս մեկնիւս կամ զորիկեցից, մին միայն ի նորոց՝ գրեալ ի թուականութիւնս, Ռաք 1656, իբր տասն ամբը յառաք. քան զտաղարոյ թիւնն ոսկանայ, այսպէս զնէ գրեալսն: Ձի Հօգին իսկ եւ ճշմարտութիւնն: Սրբա երեքինն որ վկայեն յերկնիս. Հայր եւ քանն եւ Հօգին սուրբ. եւ երեքեանս այս մի են: Եւ երբն են որ վկայեն յերկրի. Հօգին, Զուրն եւ արիւն: Եւ իմէ զմարգկան ինը. քն թեպէս գոյր եւ այլ ճշմարտացն օրինակ մի, որ ի վերին երկուս յար եւ նման միայն ուրեւր զգանն. բայց յայնչապէս երեւեր քերեալ առաքլինն՝ եւ մանրագոյն գրութեամբ յայլմ գրէ յետոյ յայլմարեալ յայնմ միջոցին. իսկ ճեանցեալ գրեցոր իբր մեր առ հասարակ, իմէ ի բովանդակութեան Արտանանդունջ մարտնից, եւ իմէ արաւաթոյ ի ճաշոցգիրսոս համաձայն քաղմարթիա հելլենական հնագոյն գրածգրաց՝ միայնք տնին զքնաբանս: ըստ որում եւ մեր հարկաւորեցաք զմեզ յստաւրելոյդ: և

ԶՏրդայ իր Մատանաշաւունջ և Հարին Դախագործեան մէջ (էջ 14) իր յիշէ որ այս 1656ի Մատանաշաւունջը «Ինչացի յովհաննէս դպրեւ գործած եւ եւ որ «չէր զերծ ի զերպուկաց, նաեւ արեք Երեք յարատայ անհասարակութեան մանաւանդ ի նոր կտակարանի, ուր ի համաձայնելն իրին զգլխակարգութիւնն ընդ շառնականին՝ երեւեր ձեռն միեւլ եւ ի բողախանն. զոր օրինակ այն՝ որ ի Ա. յովհ. Ե. 16.՝ «Դոյնպիսի երեւոյթներ կան նաեւ Միաբանող Եղբայրք ձեռագր գրուածներուն մէջ. որոնց նաեւ լատին Պատմագրամատիցը, Ժամագիրքը, Մաշտոցը թարգմանած եւ տպած էին: Եւ արգեն Կերեքեանս, այսպէս ըստ լատինականին (hi) եւ «Երես ևս» նոր եւ, ռամիկ քարաբար եւ Ոսկան իր Մատանաշաւունջին նստել (էջ 831) յստակապէս իր յիշէ: «Թեպէտ թու մեզ եւս փառնին ի գալմատացուց թարգմանեալ, որպիսի եւ Սարգսիս-Պապական Պաշարու Վ. ի Վալսպաղցւոյ, եւ որը ի նմանէ քաղափարեալք են ներ քաղաքում շոշում, այնք եւս նայրատեալք եւ աղբարեալք

ի գրաց» և Վերետիկի Միթթարեանց Մատենադարանի ձեռագիրներուն մէջ § 7 պակիւր ԶՏրդայեն շատ էրեք ալ վերստին իր հասարակն գեր. 4. Եւ Հիւրմիւլ. Յնական Ատուանաշաւունջին, Ա. Հար. (Վերեւ. 1862) էջ 397—400, 4. Եւ Ս. Մարբան ընթացք Յնական Ատուանաշաւունջեան (Վերեւ. 1894) էջ 474:

և Աս. Պաշար Վ. Վալսպաղցւոյ կամ Թեալեցի կամ Թալեգաղցի այլուս նման ի մէջ եւ իրն գրեւ զՎնապիւր կայ Վերետիկի Միթթարեանց, զայնք՝ երեք Ատուանց, Թ. 97 (Կալանից, 1808), 292 (Սեւմ. 1824), 283 (Սեւմ. 1828) եւ Թ. 437 եւ Յայրմաուր (Լեւորդ 1803): (Հմտ. Գալան 2. Թ. Երեւոյ Հայերն Ատուանց Մատենաշաւունջին Միթթար. Վերետիկ. Վերետիկ 1885 էջ 387, 707, 718, 901): Դարեւա Չ. Երեւ Ատուանց իմէ Ատուանաշաւունջ գրեալ յայն 1819—20 ի Լեւորդ. (այսմ Վերետիկ Միթթար. Մատենաշաւունջ) եւ Մաղաբար գրեալ 1880—81 ի Սեւմ. կայ նաեւ իր տալմարգութեան օրով ի Սեւմ. գրած 1828—30 Յայրմաուր: (Թմ. 2. Վ. Ա. Սեւմ. Կալանից, Վերետի. 1886, էջ 168, 168, 176, 177, 180, 181, 184): Գրած ի գրեւոր. (Մատենաշաւունջ փոքր բաղարդի յատուանջ ընտիր գրեւոր պատկերաց եւ բոկեղծ զնաւաւորաց գրեալ ի մարգալտի ի Լեւոստան իւլ. քաղաք, աւարտեալ ի գուռն արդին Յակոբի, զարգեալ ի վարդապետ Կարապետ Կարապետի ի Հայրապետութեան Յնական Միթթարիկի ի Վալսար Թալեգաղցւոյ եւ Ատուանաշաւունջ քահանայ, ի Հ. Թալան Ռ. Բ. 1819 եւ Ռաք. 1880, (8. Կարեւոր, Մայր Երեւոյ Մ. Երեւոյն, Թիֆլիս, 1883, էջ 12): Ատուանաշաւունջ փոքր բաղարդի, գրեալ ի մարգալտի ի վերջ Վալսար Մարգալտի Թալեգաղցւոյ ի Լեւոստանի իւլ. քաղաք... ի Թալան Ռ. Բ. 1819, (առ. էջ 13). Թերեւս նաեւ Թ. 9 Ատուանաշաւունջ գրեալ 1837 ի Վալսար (առ. էջ 14) Ատուանջ ամբը իւլուստակարանի են իրանանց, որ Վալսար Թալեգաղցի եւ Թալեգաղց քաղաքի զպր. երգ գրի տարուեալ. գրու իմեն աղանիւլ. Լեւորդ քանց հասարակեալ, ու լատինիին իջ արգիր: 1816ին աղանի վարդապետ եւ յետոյ Ուլսպաղ (Վալսպաղ, Վալսպաղ) Երեւոյն Երեւոյ եւ Սաւալայի Ս. Օրենի փոքր ին նաեւ իրեն Ատուանց ի Սեւմ. Կալանից, էջ Բ) Կի գնէ քնը միեւ. 1840: ԶՏրդայ 2. Թ. Ատուանաշաւունջ հրատարակութեան Կատարանութեան մէջ (Վերետի. 1805, Ա. Հար. էջ 18) ին գնէ ին ին տնիկութիւնն Վալսար Մատենաշաւունջին մասին, ար. Եւ Ե. գրեւոր (Մատենաշաւունջ) ... ին տնիկութեան յարմար Վալսար քաղաքի զպր. որպէս յայտ բոկեւ յատարակութեան ին եւ վերեւարած տաճարն նորին արմատագրեալ ի նաւ. որ առ Ռիւլ (1819) Թալանաւս ի քաղաքի իւլով ի Լեւոստան յարմար զպր. Կատարանութեան ի մանր համարանայ իւլուս. Գրեւոր նաեւ ին ին ի իւլուս նորին բաց յատարան յայն նշանակել ի լատինաւ եւ յայնմարմանն: Եւ ոչ համարանայի երաւարաց ինն եւ օրմ ուրեք օւրեք նաեւ իւլուսարմ ունհար ինն: Զմարգաղցի նորին գնակ երեւ ին տնիկութեան ի նորին քաղաքի, եւ զայնմ օրինակ նոր ի կողման բոկեւարաց աղբարդին, յորմ եւ օրեւոր արտաւար ի բողաւ տնիկայ:

Ջոհրայի նման խորհրդանշաններն փրեն
նան. զոր Կառնարանի բողոքական հայ մեկնին
ի Մեկնութեան, Հարս, Կ. (Կ. Պոլս. 1891) այս
ինքնագրան է 7ին աղթին: "Երկրից մէջ էր
վկայեն Հայրը, Բանը, ու Մուրը Հոգին, եւ աս
երկրք մէջ են: Ու Իրեք են որ երկրի վրայ:
Սըն բառք էր գտնուին ու զի Բուսարեն ձեռնա-
գրի մէջ որ հնարքին լինի քան զգայն ծաւ, եւ
ոչ էր գտնուին հնարքին թարգմանութեանց
պիւնիքն միջին մէջ: Կը թուի թէ այս բառք նախ
ներմանութեան Լատինական Հասարակ (Վուլ-
կադա) փոքուն թարգմանութեան մէջ ու
յառաջ քան զգարն Ը, եւ ապա Լատինականն
թարգմանութեան ի Յընն եւ ապա զիստեան Բու-
նարեն յետին ձեռնագրաց մէջ: Հետեւապէս
արժան եւ զայն մերժել: Բերեւս ի սկզբան
շնուտեցան ներկայմանութեան, այլ իրեն
նամանութիւն ի լուսնայն, որպէս զի յայտնեն
ինչ որ ուղարկաւ հանդիսութիւն եւ թուեր
ընդարեւակողին եւ կամ ինչ որ նման էր թուեր
լինել հաւանական իմաստն "Հոգին, ըստը եւ
արիւնը, բառից,:

Ճագին Աստուածաշուքի առաջին տպա-
գրութեան մէջ, որ 1888—8ին Ոսկան Եպիս-
կոպոսին աշխատութեամբ Ամանգրամ լոյս
տեսան է, առաջին անգամ յերեւան կ'ըլլէ
§ 7. եւ այնուհետեւ առանց մեծ հաջողութե-
ան էր գրուել տպագրութեանց մեծագոյն
մասը: Այս մասին քիչ մը վարք:

Եթէ Աստուածաշուքի ընդարեւակողինը չեն
ճաննար § 7, կարելի էր թերեւս հայ գրա-
կանութեան մէջ հետքերը գտնել: Սակայն հին
հայ գրականութիւնը էր ըստ բոլորովին իւր
արեւելեան բոլոր քրդերուն հետ: Անոր հա-
մար Bludau, որ արեւելեան ուրիշ բնագրո-
ւերուն հետ հայերեւել ալ քննան է, շատ
իրաւամբ կ'ըսէ. "Մեր հետազոտութիւններն
պիւն արդեն նմանաբար արգիւնքը տուին, որ
արեւելեան թարգմանութիւնները կատարիա-
պէս չէ լուեն, եթէ երբեք Յովհաննու համա-
րին յայտնարեւելութիւնն տպարանանը մէկը
փորձէ: Եւ իրեք ն. դարեն մինչեւ ժ. Կ. դար
հայ հեղինակներու քով § 7ի անարկութիւն
մի չի գտնուիր: Ինչպէս նշելու, Ագաթան.
գեղար, Փարսկեցի, Եղիշեայ, Յաճախա-

պատուք: Ե. Մանգալուեղ, եւ այլոց գրու-
թիւնները քննելով կրցանք համազուել: Եղյս
մի կարելի էր ունենալ կաթողիկոսայ թղթոց
հայ մեկնիչներն:

Այսպիսի մեկնիչներ ունեց ժ. Կ. դարեն
կիլիկիոյ մէջ. 1. Սարգիս Ընորհայի, գրուած
իրը 1180—1188ին, հետեւելով գիւսուարար
Ս. Ոսկերեւանի, 2. Ներսես Ընորհայի
(† 1178) գրուած իրը 1188ին: 3. Կարապետ
Վ. գրուած իրը 1188ին, եւ 4. Ներսես
Լամբրոսայի († 1190): Երկու Ներսեսներու
գործոց գոյնութիւնը միայն գիտնեք Վ. Գ.
Ջարրահանեանի Մատենագրութեան Պատմութե-
անէն: որոնցմէ Ն. Ընորհայը բնագիրը կ'ոյ-
նեաիդ ղեկնարկի Միսիթ. Մատենագրարը.
Իսկ Ն. Լամբրոսայը գործն իր մեծ կենագրին
յիշուած, կարելի է ցայսօր գտնուած ջրլոյս:
Կարապետ Վ. ին մեկնութիւնը Սարգ. Ընոր-
հայոյ Մեկնութեան համառոտութիւնն է, եւ
անոր հետ տպագրուած է Կ. Պոլսի 1744ին:
Ղերբոյս մէջ ինքնագրան 7, 8 համարներուն
հետք չկայ:

Կը մար' կիլիկիոյ Սեռա Լեւան Պարա-
շիմաւ (անոր) վանքին միտքան Սարգիս
Ընորհայի, որուն բնագիրը ինչոյց նիւթ կ'ընայ
բլուլ: Այս գիրքը տպագրուած է ի Կ. Պոլսի
1748, 1744, վերջին անգամ 1828—Յ, ի
տպարանի Արարհամ Ամիրայի, աշխատասիրու-
թեամբ Անդրեան Վ. ի Նարինեան: Այս վերջին
հրատարակութիւնը կատարուած է երկու հնա-
գոյն գրադիրներու համեմատ, որոնք էր
գտնուին ի Կ. Պոլսի Երուսաղեմի Պատրիարքի
փոխարքարանը (Երուսաղեմաստան), եւ որոնց
մին գրուած էր 1888ին բուն իսկ Ս. Ընորհայ-
ւոյ ձեռագրին վրայէն: Ինչպէս էր յիշուի գի-
շատագրանին մէջ, ուստի հեղինակին արե-
ւելեան իրը 190 տարի ետքը, եւ միւսը՝
1899ին: Հրատարակելը, հետեւած է գրիթե-
միշտ 1888ի ձեռագրին: Ասորմէ զատ՝ ունեցած
է երրորդ ձեռագիր մը, որ Ս. Ընորհայոյ
1748—4ի տպագրութեան շատ էր համա-
նայնէր:

Արդ, այս 1828—8ի հրատարակու-
թեանը էր ներկայացրեն հետեւեալ բնագիրը
(եջ 55Ե) "7. քի երեք են՝ ոյց վկայեն
յերկնայ, հայր, բանն, եւ հոգին սուրբ, եւ
երեկնայ մի են" 8. Սոքա ասն՝ երեքն են՝ ոյց

1 Վրդեն երկրորդի գիտնարք ժ. Կ. դարուն վեր-
ջին մասնա՝ թեպէս անդրադարձ, բայց քիչ շատ գիտած
են հայ բնագրին մէջ § 7ի պատիւն: Հմտ. Յիսակ, անդ.
եջ 184 և 185:

2 Եղիշ, եջ 184—144:

3 Հմտ. 4. ն. Կարահանան, "Կաթողիկոսայ 1898:
եջ 966—70, 927—938, 979—980:

4 Ղերբոյսի Միսիթ. Բ. տպ. 1886: էջ 616, 696:

վկայեն յերկրի, հոգին՝ եւ ջուրն, եւ արեւն, եւ երկիրն մի են:

Ինչպես կը տեսնենք, 67 էջը փակագծի մէջ առնուած է: Պատահաւոր գու տայ հրա-տարակիչն Նարեկեան Վ. յառաջադասին մէջ (եջ 4): Ա. Ընդհանր 1743ին անգամ մը տպուած եր, եւ 1744ին նոյն իրաւականով երկրորդ անգամ: Այս հրատարակութիւնը շատ խաղաղարուած է հրատարակչին փողմանէ հեղինակին կախովիկայ միտքերն ապագայում, ինչպես արդեն վառնան մտադիր կ'ընէ (Հար. Գ. եջ 897): Արդ, Նարեկեան այս հրատարա-կութեան եւ իր ձեռքն եղած երրորդ ձեռագրին տարբերութիւնները, որ ի 1888ին ձեռագրին մէջ չկային, փակագծի մէջ առած է: այնպես որ եմէ փակագծերն անտես ընենք՝ 1888ի ձեռագրին իսկատիւր կ'առնենք: Ուրեմն ըսել է որ 1888ի ձեռագրին մէջ 67 էջայ, Բայք ինչպես մնայ էլ տեսնենք, նաեւ Կ. Պոլսոյ 1744ի տպագրութեան մէջ նոյն 67 էջայ: Միւս փողմանէ 1826—28ի հրատարակելը Ոսկանայ քննարկն ալ հետեւած է, ինչպես համեմատելով էլ տեսնենք: Գեղեցի է ուրեմն ըսնել, որ հրատարակչին ձեռքն եղած երրորդ ձեռագրին համեմատ գրուած է 67 եւ փա-կագծուած: Եւ արդեն զիսնայի Միւրի, Մատենադարանի 1468ին (Թ. 818) եւ 1728ին (Թ. 48) գրուած Ա. Ընդհանր ունի Մեկնութեան ձեռագրերը՝ Նոյնպէս ջուռ նին 67 է: Եւ առարկայ՝ չկայ որ Ա. Ընդհանր անեանսմէ եր ամենեւեմ նոյն 67 է: Վասն զի ինքը՝ որ իւրաքանչիւր թուին մեկնութիւնը տար ժողո-ր, եւ 67 է վրայ մեկուկէ եւ մեկնութիւն կը գրէ, 67 ինչաւ յիշատակութիւն չ'ընեն, որ անկարելի եր, եմէ Կանդակ քննարկ մ'իւրեն ծանօթ ըլլաւ:

Սակայն Ա. Ընդհանրին 80 տարի մ'ետքը՝ դարձեալ կրկնից մէջ, երեք անգամ յիշա-տանալ էլ զանենք խորագրան 67: Գրիգոր Է. Անաւարդեցի կաթողիկոսն Սոյ (1298—1807) Հայերէն Հռոմից Եփեսիցիոյ հետ միարանելու նպատակաւ, 1807ին առ Հեմետմ Բ. (1289—(† 16 Յուլ) 1807, ընդհատման) նամակ մը գրած է: Ասոր մէջ առաջին ան-

գամ յառաջ էլ ըրեալ խորագրան 67, Ինչ հետ, Պատարագի բաժանին մէջ ջուր խառ-նելու պէտքն ապագայանելու համար: Ահա իւր խոսքերն կալանաւ համեմատ:

“Եւ կայ ի մտա՝ իմ՝ քեռոյն գրիցն, որ է Հաւատք արաման, յորում... եւ կայ եւս այն կանոնը, զոր նոր եմք փոխել, յոր կայն կիպրիանոսի եւ կարգապիսոյ ժողովոյն բանին ի ներքս, ինչ ջուր պիտի... եւ կայ ի վեցերորդ ժողովն նոյն կանոնը... եւ յիշեալ են... զյոհաննու աւետարանելն (բանքն) ինչ

(7) Երեք են: որ վկայ են յերկրի, հայր եւ որդի եւ հոգին սուրբ:

(8) Եւ երեք են, որ վկայ են յերկրի, հոգին, ջուրն եւ երեքն են երեքն են սոցա մի են: Դա եւ յիշեալ են եւ մեկեալ զյոհաննու Ոսկերիկանի զան, և

Բայք որովհետեւ Գրիգոր 1807ին սկիզբէ վառնանելու, իրեն չ'ընդորոն կոտորելին եւ ինքագաւորն լինէ եւ ինքագաւորն հայրն Հեմետմ 1807ին Մարտ 19ին ի Սիս ժողով գումարելին, Գրիգոր Է ի կարգապիսութիւնները հաստատելու համար՝ Նոյն ժողովոյն մէջ կարգապիսոյն Գր. Է ի յիշեալ ինքնին աւ կարգապիսութիւնը, եւ այս ամէին վերստին յիշեցանք 67 եւ Ե. իրեն վկայութիւնը Գրիգորի ինքնին: Ահաւա-սիկ Սոյ ժողովոյն բնագիրը՝

“Այս անգ ամենեցուն առաջի եղեալ է Արքայն ընամակ կաթողիկոսին... և զոր... Եւ անեալ... որպէս առաջարկան փառնագրու-թիւն եւ զորեն... վասն զի ի նմա... կարա-

(լրտին. հայ. եւ միւրն հայերեն՝ Հռոմ. 1800) էլ 488—50: Այս հայերեն նամակն ներկայաց. ցած է Ե. Բայքի արդեն 1781ին պիտի էլ գործածել իրեն տպագրոյ: Եւ անքա- (Hordner, Kirchengeschichte, 1888, Biblische Geschichte, էջ 780) որ զամբին ինչ ամբին 1807ին 67 է հայ առ. անգաւորն քննարկն մէ մտած զայս: Բայք ինչպէս անաւ: Ինչ է:

1 Ձեր՝ Եւ երեքն մի են: ինչպէս եւ լրտին խորագրան ինքն մէլ գրած է կալանաւ զայս Վառնա-դատար:

2 Կալանաւ, անգ: Բայք անեալ է. Այ. Ուրեկ, Պաշտան, Պատարագի եւ կաթողիկոսի ձեռագրան ինքն ի հայ: Հայ. եւ լրտ: Դիւնիւ, 1878 էջ 378—381, յառ: 801—191: Ուսման Գ. էջ 809—811 ժողովոյն սուր-րագր: ինքն եւ փառնագրու ինքն ուրիշ քննարկ մ'առնի, կալանան անորոյց: Եւ արդեն 1807ից հայ կաթողի-կոս Արքայիսիկոսան Վարդան Եւնանեան († 18 Եփեսոս 1718) առ Ե. Գրիգորի հայ կաթողիկոսից ցած “Պա-տարագի ինքնին մի մի արարք ընդար մ'առնի, իրեն արդիւն նշանակելով “Պատարագ արարն կրկնից, եւ “Պատարագ ժողովոյն կրկնից (Հռոմ. Գալեան, Եւրոպ. էջ 110—115): Ինչպէս նաեւ Ուսման իր անորոյց լրտին մի լրտարգ էլ ընդանի “Կրկն: Եւ անանի համեմատած է: Եւ 67 եւ 8 թու ի յիշատակի:

1 Գալեան, Եւրոպ. էջ 780—81 840—81
2 Կարեկ եր քննել նաեւ Եփեսոսի Մատենա-դարանին Ա. Ընդհանր Մեկնութեան 1840, 1898, 1418 գրուած ձեռագրերից (Կարեկեան, էջ 181): Ինչ-պէս նաեւ Հենտակի Միւրիկան Մատենադարանի արկանները:
3 Հրատարակած է նաեւ C. Galanus, Concillatio pontificis Armenos cum Romanis, Tom. I, Romae, 1890

գնաց... Եւ վերին բանն, զոր հրամայեաց խառնել ի սուրբ խորհուրդն, ի ձեռն յաղով եւ բազում վկայութեանց աստուածաշունչը գրոց հաստատեալ երոյց... եւ նախ յաւնաարանքն յոհաննու, այսպէս անելով.

(7) Երեք են որ վկայ են յերկինս, հայր, եւ բան, եւ հոգին սուրբ, եւ երեքեան սոքա մի են:

(8) Եւ երեք են, որ վկայ են յերկրի, հոգին եւ ջուրն եւ արիւնն, եւ երեքեան սոքա մի են:

Այս բնագիրը քիչ մը ինչ տարբերի նա. խորդեն, եւ յատնականին աւելի մաս է:

Ասոր յաջորդող եւ նոյն Սոյր ժողովոյն որոշումները վերահաստատելու համար 1317ին գումարուած Ատանայի ժողովն ալ գարննաւ բաժանի ինքրոյն վրայ ընդարձակագոյն գրելով նոյնը իր կրնէ. «Այլ թէպէտ եւ երկրորդն սոքա (ջուրն եւ արիւն) ազականացոյց են, սակայն ի խորհուրդ մարդեղութեան Թա մահու Գրիստոսի առեալք՝ մեղուցը են եւ անապաւ կանք... ըստ որում եւ վկայք մեծն Յօհաննէս ի կաթողիկոսի թաղովն ասելով. Թ»

(7) Երեք են, որ վկայ են յերկինս, հայր եւ բան եւ հոգին սուրբ, եւ երեքեան սոքա մի են:

(8) Եւ գարննաւ՝ երեք են, որ վկայ են յերկրի, արիւնն եւ ջուրն եւ հոգին, եւ երեքեան սոքա մի են:

Ահա տակի երեք պաշտօնական վկայութիւններ, որոնք օակայն ըստ մեզ չեն ազա- ջուցաներ նոյն ժամանակները § 7ի մուտքն ու գլուխներն առ ձայնս վառն զէ 1. Գրիգոր է § 7 եւ 8 յառաջ կը բերէ իր թարգմանել (փոխել) տուած «նկարիսնոսի եւ կարգա- գիտոյ ժողովոյն խաղերին»: Ուստի պէտք է գտնել «նկարիսնոսի եւ կարգագիտոյ ժողովոյն բնագիրը» Սակայն նկարիսնոսի անուամբ չկան որեւէ կանոններ, որոնք մեզ յառաջ բերուած ըլլան § 7 հւ 8, եւ Գրիգոր է-ի ըստն թէ «յոր կային նկարիսնոսի եւ կարգա- գիտոյ ժողովոյն բանքն, պէտք ենք հասկընալ նկարիսնոսի առ նկիւրիսն թուղթն, որ 253ին գրուած կը համարուի»: Ինչպէս նշանակած է

1 Ստեփանոս Սինդրիի որ Գր. Անապագոյ տե- առեալքն եւ կարգաբաշխանք հակառակ եր Եւ հակա- ռակ թղթեր ալ գրած են, չէ յիշատակը զի 7 եւ 8 իւր «Հակառակութիւն ընդգծմ» երկարածկագիր (այլ է Կ. Վալիս 1766) գրուածն մէջ:

2 Եւ զԱմա. Hurter, Sancti Patrum opus. selecta, 1872, T. XVI, p. 186-187.

Նաեւ կանոնած լուսանքի վրայ՝ «Cypria, lib. 3, ep. 3,» Գարննաւ՝ Սոյր եւ Ատանայի ժողովները քանի անգամ որ նկարիսնոսի խաղերը կը յիշեն, միշտ նկարիսնոսի այս թղթն է՝ առեալ վկայութիւնն: Արդ, նկարիսնոսի այս նամակին մէջ թէպէտ բաժանի ինքիրը կը յիշուի, սակայն խնդրական § 7 եւ 8ի յիշատակութիւն չկայ: Գեպք եւ որեւէն քննենք կարգեգրի թա- ջողովն խաղերը: Այստեղ մեր խնդրոյ նիւթ եղողը պէտք է որ կարգեգրի Գ. ժողովն ըլլայ: 887ին Գումարուած Աստ ժողովոյն կանոնաց հայ ժողովանութիւնն առ այժմ՝ անեանօք է, որչափ ալ Գրիգոր է. ըսէ «կայր եւս այն կանոնն զոր նոր եմք փոխել, յոր կային, եւ կարգագիտեայ ժողովոյն բանքն», ա Սստ ժողովոյն կանոնները կը գտնենք Hefeleի քով՝ ուր կը կարգանք. «ի խորհրդեան մարմնի եւ արեան Գրիստոսի մատուցի հաց եւ փրկի խառնեալ ջրով: Կարգ խնդրական § 7 եւ 8 հոս ալ չկան: Սակայն պէտք ենք միտ դնել, որ ժողովոյն այս կանոնն յառաջ կը բերուի իրենց կարգեգրի Գ. ժողովոյն 244 կանոնն, ինչպէս նշանակած է նաեւ Կալանոս լուսանքի վրայ: Եւ Գաթընեան, Հիմն. Զարգերութիւն (եջ 208): Արդ այս կանոնն Hefeleի քով Հիպպոնի (893ին Գումարուած) ժողովոյն կա- նոնն է. եւ Հիպպոնի ժողովոյն ամբողջական կանոնները կարուած են, իւր գաթախառաղ Եփրիկիի այս կանոնները հաւաքողն՝ ինչպէս վերոք Hefeleի Գրիստոսի փայր (Exigunt), Հիպպոնի կանոններուն միայն վերնագիրը պատ- հա՞ծ է առանց կանոններն ի մի ամփոփելու: Եւ այս պատճառաւ Հիպպոնի ժողովոյն որոշում- ներու պահպանութիւնը կարգեգրին (397ին) ժողովոյն կը պարտինք: Գրիգոր է-ի եւս մեր Երկու ժողովներու ակնարկած կանոններն Հիպպոնի ժողովոյն որոշումներուն երկրորդ մասին մէջն են: Հոս ալ չկան խնդրական § 7 եւ 8: Բնական է որեւէն ըսել՝ որ Գրիգոր է-ի թղթը յիշուած § 7 եւ 8 կարգի չէ առ- այժմ՝ կարգեգրին ժողովոյն կանոններին փոխա-

1 Զմոռ. Նաեւ Է. Է. Է. Կալանքի Ամսթրիայ, Վիեննա, 1905 էջ 281-285, եւ Է. Է. Գաթընեան, Հիմն. կան Զարգերութիւն, Կ. Պրիս, 1884, էջ 309:

2 Զարգեանքներն, Հայկական թարգմանութիւնը Նախնայ, Կէնեա 1889: միայն այս խաղն յառաջ բերելով (էջ 500) ինչ ըստանայ:

3 Եւս. Geschichte, II, 64. 1875, T. II, p. 64: Հոս մեմուտ եւս Գաթընեան, Հիմն. Զարգերութիւն էջ 309:

4 Անդ. էջ 58, կանոն 88:
5 Անդ. էջ 58-61:

առեալ ցուցնել, Վր մնայ ենթագրեւ՝ որ թերեւս Կիպրիանոս վանք Միտութեան Եփեղեցւոյ (Գլ- 6) խաչքն ըլլայ, որ ըստ Kānathleի (անգլ էջ 6—7) § 8 է, եւ ոչ § 7. Եւ Ափրիկէի Կաթողիկէայ Եպիսկոպոսաց 484ին վանքայաց Հուների թագաւորին ուղղած Հաւատոյ գաւառութեան ակնարկութիւնն է, որուն մէջ պայծառ հերպով կը յիշատակուի § 7, եւ որ ըստ Kānathleի (էջ 19) Սպանիայէն փոխ առնուած է:

2. Սոյ ժողովը նոյն Կաթողիկոսին խաչքն յառաջ կը բերէ: Ատանայթ ժողովն ալ նմանապէս նոյն ժողովոյն հաստատութեան համար գումարուած է, եւ երկուքն ալ անոր ապա- ցցցեմբը կը գործածեն: Հետեւաբար այս երկու ժողովներուն վկայութիւնը Գրիգորի թղթոյն վրայ միայն սեցած է, եւ § 7ի գլու- թեան նոր ապացոյց մը չեն աւելցրել:

3. Այս երեք տեղեւ ալ § 7 անյարիւր եւ անպէտ կեցած է, եւ Կաթողիկոսն ու ժողովները § 7 բոլորովին կ'անդիստանն, եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն մը կ'ընեն, մինչդեռ բոլոր ինգլիքը ջրխառն լաժակի վրայ ըլլալով՝ կ'ուզեն § 8ի մէջ յիշուած "շուր եւ արիւն", ի բաժանն Յեառն առնուլ, եւ անոր վրայ միայն խաչքը կ'ընդլայնեն: Հետեւաբար § 7ի վրայ պահած բացարձակ լուսութիւնը նոյնն օտար կամ անտեղի ըլլալը կը մատնանշէ:

4. Կալանոս մեղին երկրպագուցած Նաժմակի մասին՝ "ի գրոց Հայոց փոխեցաք ասա" կ'ըսէ, նոյնպէս երկու ժողովոց միայն պատմութիւնը կ'աւանդէ, որոնց մասին կ'ըսէ. Սահմանագրու- թիւն Հայոց Սըսթ ժողովոյն կայ մասս իմ ի մէջ հին հայ գրոցն, յորում եղեւ փոխեալ յամի Յեառն 1366 ի յօրինակէն, որ կայր ի Սիւս, որուն կը յաջորդէր այն օրինակին մէջ Ատանայի ժողովոյն պատմութիւնը: Հետեւաբար լետմէ § 7ի գրութեան առաջին պատասխանա- տուութիւնը Կալանոսի նախագաղափարին վրայ է, երկրորդ բայց ամբողջական պատասխանատու- թիւնը Կալանոսին վրայ կը ծանրանայ: Կարելի էր թերեւս ենթադրել, որ Կալանոս ուզած ըլլայ Vulgateի բնագրին պահպանութիւնը, կամ Պրոպականգայի տպարանին մէջ տպե- լովը՝ չէր կրնար այստեղ Vulgateի եզական մէկ տարբերութիւնն անտես ընել, եւ այսպէս կամ այնպէս այնտեղ § 7 անպէտ եւ անտեղի կերպով մտնած ըլլայ, վնաս զի միւսներն միջոցին 1650ին Պրոպականգայի տպարանին մէջ տպուած է (թեւեւ 1671ին հրապարակ

հանուած) Աստուածաշունչի արարական թարգ- մանութիւնը (լատիներէնով), որուն մէջ § 7 գրուած է ըստ լատինականին՝ Սակայն Կալա- նոսի ներկայացուցած բնագրին ճշգրութիւնն ու նախնական ըլլալն այժմ ամեն կասկածի վեր է, վնաս զի ըստ հին ժամանակի եւ նոյն իսկ Գրիգոր Եւ թղթոյն եւ Սոյ եւ Ատանայի ժողովոց հակառակորդ ժամանակակցեք մը կը հաստատուի նոյնը, Արամի Յեր-Միքիւնիս "Լուսայր թերթին Ա, Գրքին մէջ (Թիֆլիս, 1901, էջ 290—316)" Սաի եւ Ատանայի իշխանաժողովը, վերնագրով յօդուած մը գրած է, որուն մէջ Մովսէս Երզնկացոյն († 1323) վերջինչալ ժողովներուն դէմ գրած ընդգիմա- բանութիւնը հրատարակած է: Մովսէս յառաջ կը բերէ ժողովներուն յիշած Յովհ. § 7 եւ Ե, եւ սակայն § 7ի վաւերականութեան դէմ առարկութիւն մը չ'ընէր, "որպէս ասե՛ն միայն զնելով, այլ այն երկու համարներուն իմաստը ժողովոց ըմբռնածէն տարբեր կը մեկնէ: Ահա իր խաչքերն. "...Սուրբ Գրոց, ասե՛ն, վկայուող լեռամբ եւ նախ յաւետարանչէն Յովհաննոս զնէ, որպէս ասե՛ն, թէ "երեք են որ վկայու- յերկին, Հայր եւ Քանն եւ Հօրիւն": Այս վկայութիւն սակս յայտ առնելը թէ Որդի Աստուծոյ Յիսուս, եւ ոչ վնաս ի տարբ խոց- հուրոցն ըրցը: "Եւ երեք են որ վկայեն, ասե՛ն, յեր- կրի. հօրին քն անտն եւ արիւնն": Թե՛ն ճշգրտականն ասե՛ն, անդ արիւնն ոչ յիշի, անգամ թէ եւ զնաչին, որպէս եւ է Ճմարիտ, ջուրն ի մկրտու- թիւն, զի որիշ ել ի կողնն, եւ արիւնն՝ ի հաղորդութիւն": Ինչպէս կը տեսնուի, Մովսէս Երզնկացի Սոյ ժողովոյն բնագրին աւջի առջեւ ունի, եւ Կալանոսի յառաջ բերածէն տար- բերութիւն չունի:

Ասկէ յայտնի է ուրեմն, որ խնդրական § 7 առաջին անգամ 1307ին հայ եկեղեցապա կանոնութեան անսովայած է՝ Արեւմտեքնէն դալով, բայց միւս կողմանէ ստոյգ կը մնայ նաեւ, որ խնդրական § 7 Աստուածաշունչի հայ բնագրիներուն մէջ Ե, գարնն մինչեւ ցայսօր առ հաստատակ մուտ գտած չէ, եւ վերջինչալ երեք վկայութիւնները բնաւ ազդեցութիւն չ'ունեն չեն

¹ Հմմտ. Bludau, անդ էջ 145:

² Ե. Կարնիսեան, Մայր Յուցոյն էջ 171 (Թ. 1500) յառաջ կը բերէ "Եովհաննոս Մայրավանեցոյ գիրք Արմատ հաւաքող, որ եկե՛ն Յովհ. Մայրագումեցոյ Կրօնական "Հաւատարմաւոր, 15, թերեւս Գրիգոր Եւ ի յիշած "Հաւա- տոյ արմատ, ըլլայ: Եւսմանոյ զիպս ըստ հետազոտական գրութիւն մըն է, որպ մասին տեղեկութիւն կը խնդրեմք "Լուսարատչ, 6, յաջորդութեանէն:

Աստուածաշունչի հայ բնագիրներու նախնական վիճակին վրայ, այլ նիւթիկի մէջ պարփակուած կը մնայ այս Արեւմտեան տեքստի եւ յատկապէս լատին եկեղեցւոյ, ու հետ յարաբերութեանց ժամանակէն ներսուած թիւ 7:

Թեպէտ ճիշդ է եւրոպացի գիտնոց այն իտեղքը թէ արդէն 14-րդ դ. (1219) ժամանակէն սկսած էին նիւթիկից սերտ յարաբերութեան մէջ մտնել Հռոմէյ հետ, սակայն չենք կրնար ընդունիլ անոնց հետ, որ այս յարաբերութիւնը նաեւ հայ Աստուածաշունչի բնագրին վրայ ալ փոփոխութիւններ յառաջ բերած ըլլայ, վասն զի այս չի կրնար ապացոյցուիլ բնագիրներէ: Եւ իրզեւ ձեռնարկը Ն. Լամբրոնացիէն մինչեւ Գր. Է. Անտար-զեցի կաթողիկոսի ժամանակի նիւթիկեան Հայոց Հռոմէյ եկեղեցւոյն հետ տեսած սերտ յարաբերութիւնը, անկարելի չէ որ նաեւ Vulgata ի մերձուստ ծանօթ ըլլայ հայ եկեղեցական բարձր գաստն: Այս ժամանակները ինքիկոյ մէջ կային կրտսեր եղբարց, Պրեմիսարատէնս եւ Պրանկիսեան լատին կրօնաւորներու վանքեր, ուր յաճախ կը գրմէին հայ եկեղեցականք, եւ նոյն Միաբանութեանց անգամ՝ կ'ըլլային մինչեւ իսկ արքայապետը, ինչպէս Լամբրոնացի յայտնապէս կը յիշէ՝, որ 1179ին նիւթիկոյ մէջ «հռոմայեցի միաբանականաց վանորայք, պատած է, եւ անոնց բարեկարգութեան եւ գիտութեան մասին ուրիշ տեղ կ'ըսէ. (անդ, էջ 501) «Երաւի եղաւ Հռոմէյ եկեղեցւոյն կարգաց՝ ընդ այլ գիտութեանց եւ սովա. զովացաք,» եւ բաց ի Հռոմէյ-Քաջանայականաց (Լիսիոս Գ., Կղեմէս Գ.) քաղմամբիւ լատին թղթերէն, զորոնք ինք թարգմանեց հայերէնի (անդ, էջ 500, 539, 580, 762), նոյն իսկ՝ «Գիր կարգաց լատին եկեղեցւոյն, այն է Զեռնագրութեան գիրքը (անդ, էջ 500), ինչպէս նաեւ Գրիգոր Ա. Քաջանայականին՝ Բանք պատմողականք վասն քաղաքաբարութեան զանազան Հարցն որ յիտալիա փայլեցին», եւ Ս. Բենեդիկտոսի կանոններն եւն ինքը թարգմանած է լատիններէն (անդ, էջ 544, 730): Այսպիսի պարագայներու մէջ կրնար Vulgata ի մերձուստ ծանօթ ըլլալ իրենց, թեպէտ կը կարծենք՝ որ Աստուածաշունչի հայ բնագրի վրայ ամենեւին ազգեցութիւն չունեցան:

Այսպէս ըստ հին ձեռագրաց Աստուածաշունչի եւ ճաշոցաց, ինչպէս նաեւ հայ հեղին-

Յ. Զարգանէան, թարգմ. Նախնեաց, էջ 350.

նագրաց վկայութեան, ի սկզբանէ մինչեւ ժ. Գար չկայ Հայ Աստուածաշունչի մէջ ինքրահան թիւ 7: Սակայն այլապէս է տպագրութեանց մէջ:

* * *

Առաջին անգամ՝ հայ Աստուածաշունչը կը տպագրէ Ռահմէ Երեւանցի եպիսկոպոս Ամենգեր-տամ 1666—8, եւ թեպէտ ինքն հնագոյն ձեռագիր Աստուածաշունչ մ'ունի ձեռքը, սակայն կ'որոշէ, ինչպէս կ'ըսէ յառաջաբանին մէջ, հետեւիլ Vulgataի, եւ ասոր համեմատ կը փոխէ Աստուածաշունչի գրոց կարգը, գլուխներու եւ համարներու կը վերանէ, մեծ տարբերութիւնները Vulgataի կը համաձայնեցնէ, իր ձեռագրին մէջ պակաս գրքերը նոր կը թարգմանէ, թեպէտ ինք թէ լատիններէն եւ թէ հայերէնի մէջ շատ տկար էր: Նաեւ մեր ինքրահան թիւ 7 առած է ուղղակի Vulgataէն, վասն զի նախորդ թիւ 6ի վերջաւորութիւնը, որ հայ թէ ձեռագիր եւ թէ տպագիր ամէն որինակաց մէջ առանց քայտուութեան «զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն» է, ըստ Vulgataի «եթէ Զրիստոս է ճշմարտութիւն» փոխած է: Այս թիւ 7 այս գոնէն անգամ մը հայ բնագրին մէջ մտնելէ ետեւ՝ կը տեղաւորուի գրեթէ առէն տպագրութեանց մէջ, որոնք կաթողիկոսայ, երմիանական եւ լուսնական հայ հասարակութեանց կողմանէ եղած են, եւ հաջիւ քանի մը քննական հրատարակութեանց մէջ ի բաց թողուած է: Այսպէս մեր քննած 109 տպագրութեանց մէջ (Աստուածաշունչ, ճաշոց), հաջիւ 14 հատին մէջ չկայ թիւ 7, իսկ 95 հատին մէջ կայ ամբողջ, թեպէտ գրեթէ ամէնքը փա-կացեցորդ, աստղիկներով, ծանօթութիւններով կ'իմացնեն, որ ներմուծուած է այն, եւ հայ բնագիր մէջ կը պակսի:

Այս տպագիրներու ընթերցումները վեց տեսակի կը վերանշէ եւ այստեղ յառաջ կը բերենք (Կ = կաթողիկոսայ, Ե = երմիանական, Բ = լուսնական) հրատարակութիւն ի միասին կը գնենք նաեւ մեզի ծանօթ ձեռագիր Աստուածաշունչներու եւ ճաշոցներու ներկայացուցած ընթերցումներ:

1. Ինքը թարգմանած է լատիններէն Գ. Եղոր, եւ Սիրայ, որուն ուրիշ մէջ նոր թարգմանութիւնը կատարած է Ստեփ. Պ. Լեհայի, որ զայն տպագրութեան աւարտ մանկէ ետեւ իշխաններէ զրկած է իրեն:

2. Բողոքականաց հրատարակած Աստուածաշունչի գրաւոր կամ աշխարհաբար ըլլալը քսոյն նշանակեր:

Ա. Ձեռն.

§ 7. (շխբ.)

§ 8. Սղբա երկքին են որ վկային, հոգին
և Զուրն, և արիւնն, և երկքին մի են:

Այսպէս 1. Ձեռնիքի վիճակային Երկ-
թարեանց Մատենադարանի՝ թ. 8 թաշոց
(գրեալ 1223—1261), թ. 53 թաշոց (1239),
թ. 245 թաշոց (1270—89), թ. 247 թուղթից
կամողիկեայց (1279—80), թ. 261 թ.
կամողիկեայց (ժ. Գ. Գար), թ. 71 Աստուածա-
շունչ (ժ. Գ.—ժ. Գ. Գար), թ. 55 Աստուածա-
շունչ (1868էն յառաջ), թ. 241 թաշոց
(ժ. Գ.—ժ. Գ. Գար), թ. 815 Սար. Ընորհաշաւոյ
Բեկն. կամող. թ. 7. (1458), թ. 9 թաշոց
(1506), թ. 267 թաշոց (1661—72),
թ. 269 (1720), թ. 48 Սարգ. Ընորհաշաւոյ
Բեկն. կամող. թ. 2. (1725):

2. Յոգիքի՝ Ս. Ընորհաշի Բեկն. կամող.
թ. 2. Կ. Պոլ. 1743 (է), Նոյն, Կ. Պոլ. 1744
(է) Աստուածաշունչ, Ձոհրապ, վեհեա, 1805
(Կ), Նոր կտակարան, Ձոհրապ, Բարիչ, 1825,
1828 (Ձոհրապ այս երկու հրատարակութեանց
մէջ կը գնէ § 7, իսկ § 8 չիք.) Աստուածա-
շունչ, Բագրատունի, վեհեա, 1860 (Կ), Գործք
Առաքելոց և թուղթից 1863 (Կ), Նոր կտա-
կարան վեհեա, 1864, 1866 (Կ), Գործք
Առաքել. և թ. 2. Եղմ. 1868 (է), թաշոց,
Եղմ. 1873 (է), Նոր կտակարան, Կ. Պոլ.
1891, 1895 (Բ), Աստուածաշունչ, Կ. Պոլ.
1895 (Բ), վերջին երկք հրատարակութեանց
մէջ «Սղբա», բառին վրայ ծանօթութիւն՝
«Եղմ», «ձի երկք»:

Բ. Ձեռն.

§ 7. (ձի երկք են որ վկային յերկինս
Հայր, Բանն և Հոգին սուրբ, և երկքինս
մի են):

§ 8. Եւ երկքին են որ վկային հոգին
և Զուրն, և արիւնն, և երկքին մի են:

Այսպէս՝ Նոր կտակարան վեհեա.
1877 (Կ):

Գ. Ձեռն.

§ 7. (ձի երկք են որ վկային յերկինս,
Հայր, Բանն և Հոգին սուրբ, և երկքինս մի են):

§ 8. Եւ երկք են որ վկային յերկրի.
հոգին, Զուր և արիւն, և երկքինս մի են):

Ի լուսանցս ծանօթութիւն՝ Այսչափս
այլազգ և ձեռագիրս:

Այսպէս՝ Նոր կտակարան վեհեա, 1789,
1816, 1822, 1823, 1825 (Կ), Գործք
Առաք. և թ. 2. Կ. Պոլիս 1839, 1849, 1864,
1871, 1873 (է), Նոր կտակարան, Լեւորո
1875 (Բ), Գործք Առ. և թ. 2. Եղմ.
1876 (է), Կ. Պոլ. 1876 (է), Եղմ.
1877 (է):

Նոր կտակարան Կ. Պոլ. 1854 (Բ),
և Լեւորո 1882 (Բ) 8 համարին մի են, ին
վրայ ծանօթութիւն՝ «Ի Եղմ» ի միում են:

Իսկ Նոր կտակարան, Կ. Պոլ. 1823 (է)
վեհեա, 1844, 1846 (Կ), Գործք Առաք. և
թ. 2. Կ. Պոլ. 1853, 1857 (է), և Նոր
կտակարան, Եղմ. 1867 (է) բնա. ծանօթու-
թիւն չունին:

Դ. Ձեռն.

§ 7. Վասն զի իրեք են որ կը վկային
[յերկինս, Հայր, Բանն և Սուրբ Հոգին, և
այս երկքը մի են]:

§ 8. Եւ իրեք են որ կը վկային յերկրի,
Հոգին, Զուրը և արիւնը, և երկքը միաբան են:

Այսպէս՝ Նոր կտակարան, Կ. Պոլ. 1881
(Բ) (ուր 8 համարի միաբան են, ծանօթութիւն
«Ի Եղմ» ի միում): Նոր կտակարան, Կ. Պոլ.
1884 (2 զատ ապագր.) (Բ), Աստուածաշունչ,
Կ. Պոլ. 1884 (Բ), Նոր կտակարան Կ. Պոլ.
1886, 1891 (2 զատ ապագր.) (Բ):

Ե. Ձեռն.

§ 7. Վասն զի իրեք են որ [երկրեքի մէջ
կը վկային, Հայրը՝ Բանը ու Սուրբ Հոգին. և
աս իրեք մէկ են]:

§ 8. Ու իրեք են որ երկրի վրայ կը
վկային, Հոգին՝ Զուրը և արիւնը, և իրեքը
միաբան են:

Այսպէս՝ Աստուածաշունչ, Ձմիւռեա
1853 (Բ), Կ. Պոլ. 1857 (Բ), Նոր կտա-
կարան, Կ. Պոլ. 1857 (Բ), Ձմիւռեա 1858
(Բ), Աստուածաշունչ, Նոր Եղմ, 1859, 1860
(Բ), Նոր կտակարան, Նոր Եղմ, 1862,
1863, 1867 (Բ), Աստուածաշունչ, Կ. Պոլ.
1873 (Բ), Նոր կտակարան, Կ. Պոլ. 1880,
1882, 1883, 1888, 1889 (2 զատ ապագր.)
(Բ), Բեկն. Նոր կտակարանի, Հար. Գ. Կ. Պոլ.
1891 (Բ), Աստուածաշունչ, Կ. Պոլ. 1894,
1898 (Բ), Նոր կտակարան, Կ. Պոլ. 1896,
1897 (2 զատ ապագր.) 1899 (2 զատ ապ.)
1902 (Բ):

Նոր կտակարան, Կ. Պոլ. 1876, 1897 (Բ) փակագծեայ մասի վրայ ծանօթութիւն՝
“Հաս Տիւն ձեռագիրները չունին”:

Նոր կտակարան Զփուռնիա, 1849, 1852 (Բ), Աստուածաշունչ Նոր Եօրք 1862, 1867 (Բ), Եւ Կ. Պոլ. 1870, 1877, 1880, 1881, 1883, 1888, 1892, 1897 (Բ): Ասանք փոխանակ վերին “ժառանգի, ունին” “մէկը, կամ ոմանք” “մի”:

Իսկ Նոր կտակարան Կ. Պոլ. 1891 (Բ) քիչ մը տարբեր. “7. վասն զի երեք Թն որ երկնքումն են, [Հայրը եւ Բանը եւ Սուրբ Հոգին, եւ այս իրեքը մի են: 8. Եւ երեք են որ երկրումը վկայում են], Հոգին եւ ջուրը, եւ արիւնը, եւ այս երեքը միասն են”:

Զ. Զեւ:

§ 7. Զի երեք են որ վկայեն յերկինս՝ Հայրը, Բանն, եւ Հոգին սուրբ, եւ երեքինս մի են:

§ 8. Եւ երեք են որ վկայեն յերկինս՝ Հոգի, ջուր, եւ արիւն եւ երեքինս մի են:

Այսպէս՝ Աստուածաշունչ Ոսկանայ Ամգերտամ 1666—68 (Կ), Նոր կտակարան Ոսկանայ, Ամգ. 1668 (Կ), ճաշոց Թագէի երկու, Վնետ. 1686, Բ. Հար. (Կ). Նոր կտակարան Թ. Վանազեցոյ, Ամգերտ. 1698 (Կ), Աստուածաշունչ Ոսկանայ, Պետրոսի Լաւնիացոյ, Կ. Պոլ. 1705 (Կ), Նոր կտակարան, Վնետ. 1710 (Կ), ճաշոց գիրք փոքրագունչ, Կ. Պոլ. 1732 (Կ), Աստուածաշունչ Ոսկանայ, Միթիթար Աբբայի, Վնետ. 1733 (Կ), Նոր կտակարան, Վնետ. 1740 (Կ), ճաշոց գիրք փոքրագունչ, Կ. Պոլ. 1740—2 (Է), Նոր կտակարան, Վնետ. 1751, 1752, 1766 (Կ), Գործք Աւ. եւ Թղ. Կ. Պոլ. 1771 (Է), Նոր կտակարան, Վնետ. 1776 (Կ), Գործք Աւ. եւ Թղ. Կ. Պոլ. 1786 (Է), ճաշոց փոքր, Կ. Պոլ. 1793 (Է), Նոր կտակարան, Ս. Պետրեր. 1817 (Բ), Մոսկով 1834 (Է), Զփուռնիա 1838 (Բ) (ծանօթութեամբ՝ “Է Յոյն” “Եւ երեքին ի միում են”), Կ. Պոլ. 1850 (Բ). Վիեննա 1854 (Կ), Զփուռնիա 1856 (Բ), Վիեննա 1857, 1864 (Կ), Կ. Պոլ. 1871 (Բ):

* * *

Խնդրական § 7ի. առթիւ յառաջ բերինք նաեւ ձեռագիր եւ տպագիր ճաշոցներ. վասն զի Ա. Յովհ. Ե. Համար 1—12 նաեւ եկեղե-

ցական պաշտամանց եւ Պատարագի մէջ կը կարդացուի: Սահայն ընթերցման օրւան մասին ամէնքը միասն չեն: Հինն ու ճիշդ օրն է՝ Զ. Կիր. զինի Զատիկն, Զ. Հարաթ 1—12: Վերոյիշեալ ճաշոցներու մէջ նոյն դրութե իրերն ընթերցուած նշանակուած է այսպէս.

1. Զ. Կիր. լինի Զորիկ, Զ. Հեթմ. Այսպէս ձեռագիր ճաշոց Թ. 6 (1223—1261), Թ. 53 (1239), Թ. 245 (1270—89), Թ. 267 (1261—72), Թ. 269 (1720), Տպագիրք՝ ճաշոց, Վնետ. 1686, Կ. Պոլ. 1732, 1740—2, 1793, Երուսաղէմ 1873, Խնչպէս նաեւ Տնացոյց Երուսաղէմ. 1868, 1890:

Յովհ. Քհ. Մկրտեան, “Լոյս”, Կ. Պոլ. 1905, էջ 1044 կը գնէ սապէս՝ Գլ. Դ. 1—6, զինի Զատիկն Զ. Եշ. ըստ Տնացոյցի Համբարձումի Տեառնի ([ըստ Նախնեաց] Ե. 1—9): Գլ. Ե. 1—12, զինի Զատիկն Զ. Հարաթ (ըստ Նախնեաց, 13—20):

2. Զ. Կիր. լինի Զորիկ, Զ. Ուրբեթ. ձեռագիր ճաշոց Թ. 9 (1506), տպագիր Տնացոյց Վնետ. 1701, 1740, 1782, Վիեննա 1858:

3. Ե. Կիր. Բորսաբէրքոյ Պահոյ Ե. Եշ. Տնացոյց, Վիեննա 1858:

4. Դ. Եր. Յոյնաբնիկն (Գլ. Ե. § 4—10), Խորհրդատետր (ճաշոց), Հրատարակութիւն Հասուն կաթողիկոսի, Վիեննա 1879 եւ 1904:

* * *

Հետազոտութեանս արդիւնքն այն եղաւ՝ որ Ա. Յովհ. կաթ. Գլ. Ե. § 7 Հայ Աստուածաշունչի լատինացիներուն եւ Հայ գրականութեան մէջ չկայ. եւ եթէ մէկ երկու ձեռագիրներու կամ տպագրութեանց մէջ կը ներկայանայ, այն յայտնապէս Vulgataէն անցած է Հայոց, եւ տպագրութեանց մէջ ակամայ եւ գծկամակութեամբ Հիւրասիրուած:

Կ. Պոլիս, 9/23 Փետր. 1906:

Է. ԳՐ. ԳԱԼԱՍԻԱՆՍԻԱՆ

